

Drepturile religioase ale omului în țările balcanice post-comuniste

PAUL MOJZES

Scopul acestor pagini este trecerea în revistă a schimbărilor care au avut loc, în ceea ce privește drepturile religioase ale omului, în câteva din țările foste comuniste ale Peninsulei Balcanice, după Marea Transformare¹. Analiza acestora pornește de la o carte pe care am scris-o la sfârșitul anului 1991, *Libertatea religioasă în Europa de Est și URSS: Înainte și după Marea Transformare*², studiu amplu în care formulăm o tipologie a aranjamentelor sociale, bazată pe criteriile ale libertății religioase, tipologie care poate fi utilizată și în prezenta lucrare și pe care o voi reproduce în formă prescurtată aici. Cadrul tipologic va fi apoi aplicat țărilor din fosta Iugoslavie, respectiv Sloveniei, Croației, Bosniei și Herțegovinei, Iugoslaviei (Serbiei și Muntenegrului) și Macedoniei, ca și țărilor vecine lor, Bulgaria și Albania. Grecia și România aparțin de drept acestui studiu, dar nu voi vorbi despre ele, din motive de spațiu. Autorul dorește de asemenea să-și avertizeze cititorii asupra situației în permanentă schimbare din țările balcanice, și asupra faptului că, pentru un studiu mai aprofundat, ar trebui ca analistul să petreacă un timp mai îndelungat într-un singur loc, cercetînd situația țării respective, lucru pe care a fost capabil să-l facă doar într-o mică măsură³. Studiile scrise asupra situației concrete în țările la care mă voi referi sînt foarte rare, majoritatea articole de ziar.

Cadrul teoretic

Pe pămîntul Europei s-au dezvoltat, de-a lungul vremii, patru tipuri distincte de reglementări privind drepturile religioase ale omului.

1. *Tipul A — Absolutismul ecleziastic.* — Ar putea fi numit și *absolutism sacral*, datorită puterii absolute aflate în mîinile unei singure instituții religioase

sau *absolutism preferențial/discriminatoriu*, căci o instituție religioasă se bucură de tratament preferențial, în timp ce altele sînt discriminate negativ; dar din nevoia de a fi concis, voi folosi termenul „absolutism ecleziastic”.

„Absolutism ecleziastic” înseamnă că numai o singură organizație religioasă este susținută de stat. Guvernul asigură un tratament preferențial și garantează libertăți numai celor care sînt în deplin acord cu credințele și practicile unicei „biserici de stat”, și nu recunoaște sau îngreuează drastic libertatea acelor care nu cred sau cred altfel. Tipul acesta părea, în 1990, cînd l-am individualizat, de departe un model al trecutului — totuși, în Europa de Est, nu un trecut prea îndepărtat, acela cînd anume biserici naționale se aflau într-o poziție clar privilegiată (am putea-o numi chiar „relație amoroasă” între biserică și stat), în timp ce alte biserici și atei erau, mai mult sau mai puțin, privați de libertăți.

2. *Tipul B — Tolerarea religioasă*. O altă denumire a acestui model poate fi *Preferarea religioasă*, pentru că religia ca atare este preferată și susținută de stat. Asta înseamnă că, teoretic, statul este separat de organizațiile religioase, care sînt egale în fața legii, iar acesta rămîne binevoitor față de ele. În realitate asemenea state se comportă preferențial față de bisericile istorice, dominante — și discriminatoriu față de ne-credincioși, fie în cadru legal, fie prin varii manipulări ale opiniei publice. Libertatea religioasă este mult mai mare în tipul B decît în A, deci se poate vorbi de un progres cert în direcția bună.

3. *Tipul C — Absolutismul laic*. Sau *obstrucționist*, pentru că împiedică orice expresie religioasă și favorizează numai concepția laică asupra lumii. Religia este astfel respinsă de stat. Aparent diametral opus tipului A, acest model este tipul în care toate religiile suferă în diferite grade de restricții, în timp ce ne-credincioșii, mai ales atei militanți, se bucură deseori de privilegii. Nu rareori, acest așa-zis stat ateu încurajează adorarea statului, a conducerii lui și a ideologiei sale transformată într-o religie laică, ajungînd astfel să se înrudească îndeaproape cu tipul A⁴. Tipul C este o rezultată a insatisfacțiilor generate de tipul A, dar mentalitatea exclusivistă rămîne aceeași. După savantul italian Giovanni Codevilla, un asemenea stat „refuză să recunoască faptul că există o diferență între națiune și ideologia sa oficială, acționînd prin forță pentru crearea unei unități *religioase (spirituale)* absolute în cadrul statului.”⁵ În tipul C libertatea religioasă este drastic redusă, deși în mod oficial toate statele de acest fel admit prin Constituție aceleași libertăți ca și statele de tipul B. E nevoie de o limitare drastică a religiilor existente, pentru că partidul comunist promovează o ideologie care se substituie religiei, definindu-se pe sine ca centra al adevărului pentru construirea, în timp și spațiu, a unei universale *salus societatis*, exclusivistă și definitivă... Într-adevăr, printre alte scopuri pe care și le propune, dorește și dispariția religiei pentru că găsește în marxism-leninism, înțeles ca o doctrină cuprinzătoare pseudo-religioasă, o justificare a propriei sale existențe. Cu alte

cuvinte, Statul Sovietic se plasează față de partid și marxism-leninism într-o poziție identică cu aceea a statului absolutist european față de Biserica și religia universală. Și exact aici găsește entitatea care îi justifică suveranitatea.

Cunoscutul romancier și analist politic sârb, Dobrica Cosic, fost comunist, arată foarte clar faptul că bolșevismul și/sau stalinismul este/sînt religii politice.⁶ Cei care susțin că politica bolșevică față de religie era în primul rînd o chestiune practică, trebuie să explice și motivele represiunii cumplite și înstrăinării totale ale populației religioase, odată bolșevismul ajuns la putere, cînd aceeași populație religioasă s-ar fi putut transforma într-un aliat. Retorica prerevoluționară a lui Lenin și a tuturor partidelor comuniste, recunoscînd libertățile religioase, i-a amăgit pe mulți care au crezut că doar motive pragmatice stau la baza conflictului dintre comuniști, pe de o parte și credincioși și instituțiile religioase, pe de altă parte. De fapt, perspectiva bolșevică a lui Lenin n-a durat mult. Atacul la adresa tuturor religiilor era provocat de credința de natură distinct religioasă a comuniștilor de tip bolșevic/stalinist că *numai* marxism-leninismul duce la înțelegerea completă a lumii și la fericirea omului.⁷ Revoluțiile comuniste reușite au dus la absolutism laic (tipul C) în toate cazurile. Asta însemnînd o pierdere bruscă și dramatică a libertăților pentru toți aceia care, înainte de revoluție, se bucurau de privilegii sau măcar de tolerare egală. Pe durată scurtă, din motive tactice, statul de tip C poate îmbunătăți condițiile acelor grupuri religioase care fuseseră reprimare în regimul anterior, tocmai ca să arate public că nu duce o politică discriminatorie față de religii, ci sancționează abuzurile fostelor biserici privilegiate. Dar practica și teoria marxistă arată că asemenea înlesniri sînt temporare, căci nici o religie nu este considerată benefică pentru populație. În stadiile tîrzii ale tipului C, devin evidente unele rămășițe ale tipurilor A și B, dar și tendința de a tolera anumite trăsături ale tipurilor B sau D.

4. *Tipul D — Libertatea pluralistă.* Alte posibile denumiri ar fi *Non-intervenționismul liber* sau *Libertinismul neîngrădit, îngăduitor* sau *Toleranța laică*, dar *Libertatea pluralistă* are o conotație implicată de exercițiul deplin al libertății, în contextul multitudinii pretențiilor de a cunoaște adevărul. Statul este cu adevărat indiferent și neutru față de religie sau non-religie. Acest tip reprezintă o posibilitate umană, dar este greu de atins; cu toate acestea a fost și este în vigoare, cel puțin în forme rudimentare, în unele părți ale lumii. Într-un asemenea stat, organizațiile religioase și guvernul sînt separate, fără să existe nici o intenție a vreunei părți de a dicta sau de a se amesteca în sfera activității celeilalte. Există dovezi ale apariției unor trăsături ale acestui tip D în diferite societăți moderne.

Între tipurile A și C există o legătură strînsă, la fel și între tipurile B și D. În forma lor pură, tipurile A și C sînt ambele intolerante față de toți aceia care nu se bucură de protecția statului. Tipul C a ridicat cele mai multe probleme între 1945-1990, pentru că tipul A era practic inexistent în societățile occidentale (dar

nu și în lumea islamică), în vreme ce tipul C a început să existe în secolul douăzeci, când puterea manipulator-totalitară a statului a atins o cotă fără precedent. Drept urmare practicile inchizitoriale și războaiele religioase ale tipului A pălesc la apariția brutală a tipului C.

În principiu, tipurile B și D sînt foarte asemănătoare. Ambele nu numai că afirmă, dar și respectă separarea dintre biserică și stat, cel puțin *de facto* (în anumite societăți occidentale se afirmă încă *de jure* tratamentul preferențial acordat unor biserici, dar în realitate nu se face nici un demers contra ateilor sau a altor organizații religioase). Practicile aparținînd tipului B îi dezavantajează uneori pe ne-credincioși sau pe adepții noilor minorități religioase. Și totuși există o dinamică socială a tipului B care tinde să extindă în practică libertățile garantate în principiu, deci tipul B se poate transforma treptat în tipul D.

Una dintre întrebările majore din timpul Marii Transformări a fost dacă saltul de la tipul C la tipul D este posibil. Poate un dialog mai activ între partizanii tipurilor B și respectiv C ar stimula tranziția ambelor spre tipul D. Una dintre variante ar fi alegerea unei opțiuni de dezvoltare, din cele două posibilități ale memoriei tipului A, cu pretențiile sale absolute, totale, monolitice. Prima opțiune ar fi trecerea treptată la tipul B, la societatea pluralistă și democratică, a doua — la tipul C, care este echivalentul reactiv al tipului A, căutînd să dezvolte o societate laică, alee și totalitară, prin demolarea instituțiilor religioase și prin persecuție religioasă. Cu atît mai mult cu cît aceste societăți păreau menite în 1990 să se transforme în unele de tipul B sau C. adică în societăți pluraliste. Necesitatea acestei transformări se datora, credeam atunci, evidentei incapacități istorice (cu excepția, poate, a Albaniei) de a suprima total religia, astfel încît practic putem vorbi de pluralism și în timpul perioadelor de represiune. O asemenea perioadă poate duce la toleranță și apoi, poate, la pluralism real în ceea ce privește concepțiile și practicile religioase și laice despre lume, în cadrul societății. Cu totul improbabilă în 1990, dar atît de evidentă în 1994 este tendința tipului C de a reveni la tipul A, lucru care la vremea respectivă mi s-a părut un anacronism istoric, dar societățile post-socialiste din Balcani se confruntă deseori cu situații în care tipul A se combină cu tipul B, iar rezultatele sînt tensiuni datorate coexistenței acestor modele incompatibile în cadrul aceleiași societăți.

În concluzie, etapele ar fi următoarele:

Tipul A: Monopol al religiei în societate

Tipul B: Favorizare socială față de religii. Tolerare religioasă în avantajul concepțiilor religioase și dezavantajul ateismului

Tipul C: Monopol greu dobîndit al statului ateu. Dezavantaj decisiv pentru religie

Tipul D: Pluralism și libertate pentru toate concepțiile și practicile religioase, cu excepția celor evident destructive

Tendențe generale după Marea Transformare

Una dintre caracteristicile Marii Transformări a fost reabilitarea și renașterea religiei în toate țările foste comuniste. Nu este surprinzător că ultima țară în care acest lucru s-a întâmplat a fost Albania, în 1990, acolo unde drepturile religioase ale omului fuseseră drastic suprimate, pînă la negarea prin Constituție a dreptului la libertatea religioasă, dar și punînd în practică această politică, fără milă și cu declarată consecvență. În alte țări, unde libertățile religioase erau cel puțin garantate constituțional, deși în realitate, legal și practic, mai mult sau mai puțin boicotate, schimbările s-au produs mai devreme și mai ușor.

Caracteristica de fond a situației mult îmbunătățite în ceea ce privește libertatea religioasă este că, exceptînd Albania, ea nu s-a manifestat de la început printr-o schimbare importantă în legislație, ci printr-o îmbunătățire radicală în comportarea organelor guvernamentale față de comunitățile religioase și față de indivizi. Prevederile legale generale asupra libertății religioase n-aveau nevoie de modificări, pentru că exprimau în mod adecvat principiile libertății religioase și de conștiință. Oficialitățile au început prin a nu ține seama de acele prevederi legale care fuseseră instituite în timpul comunismului cu scopul de a împiedica și a restrînge funcționarea comunităților religioase. Astfel, comunitățile religioase și indivizii au încercat sentimentul libertății subite și a posibilității de a o exercita, ca să nu mai vorbim de ocazia, chiar mandatul politic de a ieși la lumină. Mass media a început să evalueze religia pozitiv și să ofere diferitelor grupuri religioase posibilitatea de a participa la diferite activități publice. Liderii religioși și credincioșii au fost intervievați și li s-a dat ocazia să condamne represiunile trecute și să-și afirme speranța în restabilirea drepturilor lor, iar unii au căutat chiar să-și recapete privilegiile. Politicienii și-au oferit sprijinul comunităților religioase și s-au fotografiat împreună cu clerici sau în timp ce asistau la serviciul religios. S-au publicat studii despre represiunea religioasă comunistă. Clădirile confiscate au început să se întoarcă la proprietarii legali, cele vechi au fost renovate, altele noi se construiau. Activiști religioși de diverse categorii și tipuri au început să facă prozelitism. Educația religioasă a devenit din nou posibilă. Una peste alta, s-a produs o îmbunătățire radicală în toate comunitățile religioase. Acesta a fost momentul în care a existat marea speranță că tipul C se va transforma într-o societate de tipul D sau B.

Dar pronosticurile s-au dovedit premature. Structurile de tip A fuseseră prea adînc implantate în matricea tradițională a majorității societăților est-europene, mai ales în Balcani, așa că lecția care *ar fi putut fi* învățată din captivitatea tuturor religiilor sub comunism a fost repede uitată de aproape toată lumea. Instinctul general al Marii Transformări îi îndemna pe toți nu să privească înainte, ci înapoi și lateral, adică nu să construiască relații sociale noi, ci să revină fie la structurile pre-comuniste ale societăților respective, fie să copieze structurile altor societăți non-comuniste. Concret vorbind, aceasta înseamnă că identificarea tradițională etnoreligioasă în

societățile respective s-a constituit în anumite cazuri cu furie și dorință de răzbunare, alteleori cu mai puțină tevatură, dar la fel de hotărât. Acum biserica istorică dominantă a unei anume regiuni urmărește recăpătarea privilegiilor pierdute din epoca tipului A și, considerînd rivale celelalte comunități religioase încearcă să influențeze autoritățile să limiteze drepturile celorlalte comunități și ale ne-credincioșilor. Uneori persoane oficiale din guvern adresează îndemnuri la privilegiile pomenite și/sau la restricții, ei înșiși de partea unei asemenea identificări etnoreligioase. Oricare ar fi fost relațiile ecumenice în perioada comunistă — și ele nu au fost clare în Balcani — acestea au încetat cu totul sub acuzele reciproce de prozelitism și represiune ale celor care participau la acest joc. Astfel se poate observa cu ușurință o luptă zonală între biserica dominantă care dorește interzicerea activității cultelor rivale și numeroasele grupuri de cult. vechi sau noi, amenințate de perspectiva monopolului (sau instalării) bisericii naționale dominante.

Toate constituțiile noilor state acceptă principiul libertății religioase și de conștiință, dar separarea bisericii de stat n-a mai fost girată cu atîta entuziasm. Spre exemplu, Constituția Macedoniei, care poate fi considerată ilustrativă, stipulează în paragraful 19:

Libertatea religiei este garantată.

Exprimarea liberă și publică a credinței, individual sau în comun, este garantată.

Biserica Ortodoxă din Macedonia, alte comunități confesionale și grupări religioase sînt separate de stat și egale în fața legii.

Biserica Ortodoxă din Macedonia, alte comunități confesionale și grupări religioase sînt libere să organizeze școli confesionale și alte tipuri de instituții sociale și de caritate, în limitele legii.

Paragraful 16:

Libertatea convingerilor, a conștiinței și a exprimării publice a gîndurilor este garantată.

Paragraful 54:

Îngrădirea libertăților și a drepturilor nu suferă discriminări în funcție de sex, rasă, culoare a pielii, limbă, religie, origine socială sau națională, alte circumstanțe economice sau publice.

Îngrădirea libertăților și a drepturilor nu se referă la dreptul la viață (...) nici la libertatea de convingeri, conștiință și exprimare publică a gîndurilor și religiei⁸.

Problema fundamentală a aplicării drepturilor religioase ale omului este faptul că se pune semnul egalității între etnicitate și apartenență confesională în toate statele, în afară de Albania — deși chiar și acolo Islamul este identificarea principală a majorității în detrimentul Ortodoxiei și Catolicismului, religii ale minorităților. Avem de-a face cu o convingere împărtășită de mulți — anume că biserica sau religia istoric dominantă este atît de hotărîtoare în stabilirea apartenenței la națiune, încît într-un fel anume membrii aceleiași națiuni aparțin în mod colectiv aceleiași religii. Aceia care, în mod conștient, și-o schimbă sînt

de-naționalizați, iar cei care nu sînt credincioși practicanți rămîn totuși potențiali membri ai bisericii naționale. Drept urmare, activitățile religiilor minoritare, chiar dacă au ca subiecți indivizi neînregistrați confesional sau ne-credincioși, sînt percepute în detrimentul religiei dominante, aceasta percepîndu-se la rîndul ei pe sine însăși a fi avut atît de mult de suferit de pe urma eforturilor comuniste de ateizare, încît orice încălcare (a se citi „convertire”) făcută de alte grupări religioase este considerată o șterpeală imorală. Mulți reprezentanți ai bisericii dominante nu înțeleg pe deplin conceptul de libertate religioasă, lucrul acesta nefiind, poate, surprinzător, pentru că, istoric vorbind, n-au avut niciodată experiența acestei libertăți, din moment ce au cunoscut doar situațiile de privilegiați și, respectiv, de oprimați. Astfel ei încearcă acum să micșoreze numărul membrilor altor grupări religioase prin ridicarea unor obstacole legale, de exemplu prin impunerea ca aceste grupări să fie înregistrate de guvern, care poate să respingă sau să accepte în mod arbitrar; prin cererea ca alte confesiuni să obțină permisiunea preotului cultului dominant atunci cînd intră în vreun sat ca să facă prozelitism; prin opunerea la reconstrucția sau cumpărarea lăcașurilor de cult sau pretinzînd ca liderii grupărilor religioase să fie cetățeni ai țării etc. Bisericile minoritare, pe de altă parte, au o memorie a opresiunii care creează deseori reacții-reflex negative la orice remarcă asupra mărimii comunității și uneori caută în mod necreativ egalizarea mecanică a tuturor comunităților religioase. În acest fel, în loc de a încerca o stabilizare creativă a situației de după Marea Transformare, se caută stabilitatea prin revenirea la modele trecute. Războiul sau, mai exact, războaiele care au izbucnit în 1991, au avut urmări foarte grave asupra acestei situații. Deși nu sînt, în mod explicit religioase, pot fi totuși numite etnoreligioase, datorită identificării între etnie și religie, practic vorbind cele două suprapunîndu-se. Iar din moment ce ele par să aibă o miză teritorială predominantă, a apărut fenomenul „epurării etnice”. „Epurarea etnică” e un cuvînt antiseptic în spatele căruia se ascunde o politică planificată sau spontană de exterminare a categoriilor etnice, altele decît cea care extermină, în scopul de a schimba o populație mixtă din punct de vedere etnic într-una compactă, uniformă. Acest lucru se realizează prin crimă, tortură, viol, incendiere, jaf, evacuarea forțată a grupurilor etnice „indezirabile” și cultivarea deliberată a spaimii și ororilor, pentru a descuraja orice gînd al celorlalți de a reveni și a se restabili pe același pămînt. Se încearcă epurarea pînă și a amintirii existenței în acele locuri a grupurilor etnice persecutate, prin distrugerea, chiar ștergerea de pe fața pămîntului, a oricărei urme a monumentelor culturale și religioase. Tot ceea ce era sfînt pentru un grup etnic este distrus: biserici, moschei, altare, cimitire, vestigii istorice, documente și alte simboluri ale religiei „străine”. Preotul, imamul, hogea, pastorul, orice cleric al grupului sînt uciși sau expulzați, iar grija pastorală pentru respectivul grup etnic este împiedicată. Oficierea

slujbelor religioase este și ea împiedicată cu orice chip. În asemenea situații, drepturile religioase ale omului, împreună cu celelalte drepturi ale omului, inclusiv acela la viață (!) sînt, practic vorbind, nule. Existența legilor scrise, a garanțiilor exprimate de conducători este pur și simplu nerelevantă, pentru că scopul acestor războaie, de apărare, chipurile etnică, este de obicei dorința de a scăpa de celelalte grupuri etnice, deoarece coexistența acestora într-o societate mixtă nu mai este dorită de liderii politici sau de majoritatea celor care se războiesc unii cu alții.

Aceasta este situația, la nivel zonal. În cele ce urmează, cîteva informații specifice, țară cu țară. de la nord-vest la sud-est.

Slovenia

Slovenia a fost primul stat din fosta Iugoslavie care s-a despărțit de federație. După un scurt război de 12-14 zile, armata federală și guvernul au fost de acord cu suveranitatea și independența Sloveniei. De atunci țara s-a dezvoltat în condiții relativ avantajoase și se apropie pe zi ce trece de standardele occidentale.

Lupta care se duce în Slovenia se referă la conceptul global de „stat”. Un grup dorește promovarea unei ordini laice și democratice în stil occidental, care să garanteze separarea bisericii de stat și *egalitatea tuturor religiilor*. Celălalt susține un concept central-european, acordînd responsabilități și privilegii speciale bisericii romano-catolice. Răspunderea respectivei biserici ar fi să se îngrijească de nevoile spirituale și etice ale națiunii slovene, prin încurajarea unui model specific sloven, postcomunist. care n-ar fi nici o democrație liberală, nici o dictatură fascistă sau comunistă, ci un stat în care catolicismul ar insufla întregii națiuni sentimentul responsabilității colective și ar evita excesul de libertate, atît de ușor atins de individualismul exagerat.

Cea mai mare și singura controversă legală este restituirea proprietăților bisericesti expropriate de comuniști. S-a format o comisie mixtă, catolico-guvernamentală, care să stabilească în ce măsură, sub ce formă și în c. e interval de timp vor fi returnate proprietățile în cauză. Unul dintre punctele de vedere este că trebuie restituite numai acele proprietăți care se folosesc în mod direct de către Biserică în scopuri religioase, de caritate, sociale și educative, dar nu și terenul arabil și pădurile. Janez Juhant, profesor de teologie la Seminarul Catolic din Ljubljana e de părere că fără restituirea pădurilor biserica nu va avea veniturile necesare pentru a-și desfășura munca educativă, socială, de caritate și religioasă. El susține că biserica este capabilă să fie un agent economic responsabil și să administreze pămîntul care i-ar fi restituit. Alte biserici decît cea catolică nu sînt implicate în acest proces, nici măcar cu rol consultativ, pentru că ele nu au avut proprietăți atît de mari.

O altă problemă este educația religioasă în școli. Biserica romano-catolică dorește ca Slovenia să se reîntoarcă la modelul austriac sau german și să includă educația religioasă printre materiile școlare, opțional sau, preferabil, cu regim obligatoriu. Ea dorește ca religia și morala să fie predate tuturor copiilor, excepție făcând cei ai căror părinți se opun, iar plata orelor să fie suportată de guvern, ca și în cazul celorlalte materii ale învățământului obligatoriu de stat. Copiii care nu sînt catolici urmează a primi educație religioasă din partea preoților comunităților lor religioase, de asemenea beneficiind de subvenție de stat. Cei care au o orientare mai laică sînt de acord cu introducerea studiilor religioase, dar nu a catehizării, scop în care universitatea de specialitate va pregăti profesori care vor preda religia, dar nu vor impune norme religioase. Unii universitari, cum ar fi Niko Tos, au întreprins studii amănunțite asupra opiniei publice în Slovenia, arătînd că populația are o atitudine mai degrabă occidentală decît central-europeană față de religie, argument care merge mîna în mîna cu celelalte, mai laice, intervenind în această dispută. Bisericile și religiile minoritare sînt însă îngrijorate că, la fel ca și copiii ateï, copiii lor ar putea să se simtă discriminați în cadrul sistemului școlar sau să cadă sub influența propagandei catolice.

Croația

Croația se aseamănă cu Slovenia, fiind o țară predominant catolică, timp de secole parte a Imperiului Austro-Ungar. Dar situația în Croația este infinit mai complexă decît în Slovenia. Odată că în jur de 10-15% din populația republicii Croația, cum se numea în Federația Iugoslavă, era sîrbă, deci ortodoxă. Apoi, după izbucnirea războiului în Bosnia și Herțegovina un număr enorm, nu numai de croați catolici, dar și de musulmani s-au refugiat în Croația. În al treilea rînd, Croația este un stat format în războaie, și între un sfert și o treime din granițele ei de dinainte de război sînt acum în mîna sîrbilor, care au proclamat republica sîrbă a Krainei, încă nerecunoscută internațional, *de facto* însă complet în afara controlului croat. Din 1991 pînă în 1992, un război cumplit soldat cu 10000 de morți, un mare număr de răniți, refugiați și pagube materiale a făcut ravagii în Croația. Unul dintre motivele războiului a fost părerea, larg răspîndită printre sîrbi (cu sprijinul regimului Milosevic), că o Croație independentă nu le va respecta drepturile culturale și religioase. În vreme ce constituția comunistă a Croației stipula rolul de națiuni constitutive ale statului, atît al sîrbilor, cît și al croaților, noua constituție croată afirmă că numai croații au statut de națiune constitutivă, iar sîrbii sînt degradați la acela de minoritate. După începutul războiului ei au fost asigurați că drepturile le vor fi respectate, dar era deja prea tîrziu. Un alt factor important în războiul din Croația, ca și în acela din Bosnia și Herțegovina (de aici înainte le voi numi B & H) a fost amintirea masacrelor croate asupra sîrbilor în al doilea război mondial, cînd Croația era condusă de un guvern-marionetă nazist.

Ca un preludiu la război s-au înregistrat acte de violență împotriva bisericilor ortodoxe și a preoților, iar unii dintre ei s-au refugiat în Serbia (după unele mărturii acest lucru a avut ca scop provocarea agresiunii sârbe).

Astăzi este greu să vorbești despre adevărate libertăți religioase pe întregul teritoriu al Croației. Cu siguranță, în partea ocupată de sârbi există libertate pentru sârbii ortodocși, pe când ceilalți sînt privați de ea, fiind la cheremul comandanților locali ai armatei rebele și al extremiștilor paramilitari. Un număr larg de croați s-au simțit constrînși să se mute din casele lor și multe din bisericile croate au fost distruse.

În zonele croate situația este oarecum inversă. Sârbii ortodocși susțin că multe din bisericile lor au fost distruse și clerul se teme să trăiască sub controlul guvernului croat. Va trece multă vreme pînă cînd multiplele plîngeri și contra-plîngeri vor fi rezolvate, dar este sigur că ambele populații, observând că războiul are dimensiune religioasă, și-au proiectat reciproc ura una împotriva celeilalte și, în aceste condiții, nu prea putem vorbi de o dezvoltare normală a drepturilor religioase ale omului. Afirmații pacifiste, făcute de capii ambelor biserici, au ajutat într-o oarecare măsură, dar cu siguranță mulți croați vor justifica distrugerea vreunei biserici ortodoxe spunînd că au făcut-o drept replică la distrugerea unei biserici catolice de către sârbi. La ora actuală situația în Croația nu poate fi numită nici pace, dar nici război, acoperită de pelicula tratatului Vance-Owen și de trupele UNPROFOR. Nu s-ar putea spune că există speranță de mai bine în viitorul apropiat, mai ales dacă ținem cont de dorința croaților de a-și recupera teritoriile pierdute, pe cînd sârbii doresc exact contrariul, anume anexarea acestor teritorii la Serbia. De altfel principalele puncte ale revendicărilor biserică-stat sînt similare cu Slovenia, anume restituirea fostelor proprietăți bisericesti și educația religioasă în școli. Biserica catolică a reușit să obțină aprobarea *Sabor*-ului croat pentru introducerea educației religioase, fără să arate nici o preocupare față de consecințele unei asemenea măsuri asupra copiilor non-catolici. Biserica ortodoxă sîrbă și-a exprimat îngrijorarea, dar pe de altă parte a reușit, la rîndul său, să impună educația religioasă ortodoxă în școli în teritoriile croate sub dominație sîrbă, fără să-i pese de părerea non-ortodocșilor.

Din moment ce marea majoritate a conducătorilor și clerului ambelor biserici, catolică și ortodoxă, susțin eforturile de război ale statelor respective, va mai trece încă un timp pînă cînd reprezentanții investiți ai clerului vor putea pași în pace pe străzi, fără să mai riște să fie supuși violențelor sau hărțuiei. În timpul ostilităților croato-musulmane, presa croată i-a bombardat pe musulmani cu acuze și unii dintre ei au fost hărțuiți de bandele etnofasciste croate, o experiență identică doar cu aceea din teritoriile deținute de sârbi, unde același lucru era făcut de bandele etnofasciste sârbe.

Bosnia și Herțegovina

La ora actuală, Bosnia și Herțegovina sînt un iad, iar în iad nu se poate vorbi despre drepturile religioase ale omului. Firul narativ al războiului din Bosnia și Herțegovina este suficient de cunoscut. El a fost declanșat de armata iugoslavă și de extremiștii sîrbi, căpătînd mai tîrziu caracteristicile unui război civil și religios. Tragedia originară s-a întîmplat atunci cînd, odată pluralitatea politică permisă, croații s-au năpustit să se înscrie în *Comunitatea Democratică Croată* și să-și declare loialitatea față de Croația, *Partidul Acțiunii Democrate* s-a format numai cu musulmani, iar *Partidul Democrat Sîrb* și-a exprimat sentimentul de apartenență mai degrabă la poporul sîrb, decît la acela bosniac. Astfel toate cele trei popoare care constituiau Bosnia și Herțegovina multietnică și multireligioasă au făcut alegații care au dus, în mod logic, la dezmembrarea țării. Cel mai urît război pe pămînt european, după cel de-al doilea război mondial, a început cu aproximativ 250000 de morți și jumătate din populație (doi din patru) refugiată — ca să nu mai vorbim de ororile torturii, violurilor, lagărelor de concentrare.

Guvernul din Sarajevo (democratic ales de musulmani, croați și unii sîrbi, deși majoritatea sîrbilor au boicotat referendumul și alegerile și nu-i recunosc legitimitatea) s-a autoproclamat guvern al Bosniei unite, promulgînd legi care ar fi urmat să garanteze libertățile tuturor cetățenilor. Dar este un non-sens să vorbești despre libertate în mijlocul „epurării etnice”. Extremiștii sîrbi au făcut-o pentru prima oară — și cel mai dur, dar croații și musulmanii au demonstrat că fac față unei asemenea întreprinderi, replicînd cu alte „epurări”. Ura, acuzațiile reciproce, crimele continuă să aibă momente de vîrf și momente de decompensate. Se estimează că au fost distruse 1000 de moschei, peste 300 de biserici romano-catolice și tot atîtea biserici ortodoxe. Există orașe cucerite de sîrbi în care toate urmele prezenței religioase musulmane au fost șterse. Continuă expulzările populației, iar soarta multor lideri religioși musulmani și creștini a fost tragică.

Situația ar putea fi schimbată numai de un armistițiu îndelungat sau, și mai bine, de protectoratul ONU, de încercări de a construi societatea civilă și de eforturi locale pentru dezvoltarea unei societăți multireligioase, prin toleranță și respect. Dar s-ar putea să fie deja prea tîrziu. Separarea finală pare iminentă, iar restaurarea unei societăți multinaționale și multireligioasă, improbabilă.

Iugoslavia

Rămășițele Iugoslaviei sînt Serbia și Muntenegru, care tind să anexeze zonele populate de sîrbii bosniaci și teritoriile ocupate de sîrbi în Croația, în scopul de a reface ceea ce unii ar numi „Serbia Mare”. Populația este formată în majoritate din sîrbi ortodocși, mai puțin în cele două foste regiuni autonome, a căror autonomie a fost anulată de guvernul de la Belgrad în 1988: Voivodina, în nord, cu un mare număr de grupări religioase și etnice și, respectiv, Kosovo, la sud-vest, regiune în

care raportul dintre albanezi (predominant musulmani) și sârbi este 9:1. De asemenea, în regiunea sârbă Sandzak se află numeroși musulmani.

La ora actuală se desfășoară în Muntenegru o amplă dispută politico-religioasă asupra etniei sârbe sau muntenegrene a locuitorilor și asupra apartenenței Bisericii Ortodoxe din Muntenegru la Biserica Ortodoxă Sârbă sau desprinderea de acesta, într-o Biserică Autocefală sau măcar autonomă. În cadrul Bisericii din Muntenegru există acum o schismă datorată acestei dispute.

Problema în Iugoslavia ciuntită este că în realitate o dictatură național-socialistă, respectiv fascistă, poartă un război în Croația și Bosnia și Herțegovina, în pofida asigurărilor de pace ale guvernului Slobodan Milosevic.

Inițial Biserica Ortodoxă Sârbă (BOS) a susținut pe deplin guvernul naționalist al lui Milosevic, dar începând cu anii 1992-93, capii BOS s-au distanțat treptat de acesta. Bisericii Ortodoxe Sârbe i s-a acordat statutul special de Biserică a Națiunii Sârbe și i s-a oferit sprijinul și mediatizarea necesară. Dar și BOS și guvernul au manifestat dispreț și teamă față de alte biserici, ale căror activități au fost atacate ca fiind fie schismatice, fie eretice. Conducerea BOS a susținut acțiunile sârbilor în războaiele care au însoțit dezmembrarea Iugoslaviei și a aruncat vina pentru aceste războaie asupra altor comunități etnoreligioase. În general biserica a binecuvântat războiul și i-a apărat pe sârbi de acuzele de barbarism ce le-au fost aduse. Guvernul se așteaptă ca BOS să încheie alianțe concrete cu alte națiuni ortodoxe, cum ar fi rușii, grecii și românii, obținând în același timp o reprezentanță în *Consiliul Mondial al Bisericilor*.

Iugoslavia nu și-a schimbat prea mult din legislația socialistă, în ceea ce privește bisericile: chiar *Biroul pentru Afacerile Religioase* continuă să existe, deși acum este condus de un pro-BOS. În general (cu excepția de mai jos) poliția a permis bisericilor mult mai multă libertate de acțiune. BOS a devenit foarte vizibilă și frecvent prezentă la televiziune, radio sau în presă, dar conducerea ei s-a plîns că, spre deosebire de „legislaturile” din Knin Krajina și „Republica” Sârbilor Bosniaci, *Skupstina* (Congresul) Iugoslaviei nu a fost de acord nici măcar cu introducerea opțională a educației religioase în școli.

Cele mai serioase probleme sînt persecuțiile *de facto* ale bisericilor minoritare și ale comunității musulmane din Voivodina și Kosovo. Autoritățile trec cu vederea și poate chiar încurajează agresarea credincioșilor neortodocși.

Voivodina

După ce și-a pierdut statutul autonom, ca urmare a loviturii de stat a „Revoluției antibirocratice” a lui Milosevic, Voivodina nu mai are o legislație separată și un sistem de tribunale sau o parte executivă a guvernării. Același lucru e valabil și pentru Kosovo. Deci, legal vorbind, întreaga republică a Serbiei operează pe întregul teritoriu al Serbiei cu același sistem de legi. Dar situația în Voivodina

este flagrant diferită de cea din Serbia propriu-zisă, datorită alcătuirii multinaționale, multireligioase și multiculturală a societății sale. Pînă în 1990 aceste comunități au trăit una lîngă cealaltă cu fricțiuni minime, deși existau unele tensiuni, ca de exemplu aceea dintre sîrbi și populația maghiară.

După izbucnirea războiului, multe s-au schimbat. Dar nu atît în ceea ce privește politica oficială, cît în hărțuirea neoficială de către bătăușii sîrbi a celorlalte grupuri etnice și religioase și în lipsa de dorință sau încetineala autorităților de a pune capăt sau de a pedepsi asemenea fapte. Cazuri concrete se cunosc: pîngărirea catedralei catolice din Novi Sad cu graffiti obscene, inscripțiile ceva mai potolite din catedrala luterană, intimidări ale ne-ortodocșilor prin împușcături în biserici în timpul slujbelor, ca și cu alte ocazii, insulte verbale adresate credincioșilor, confiscarea clădirilor ne-ortodoxe de către biserica ortodoxă, fără nici un fel de negocieri. Un pastor luteran s-a plîns de amenințări împotriva bisericii luterane slovace din Stara Pazova, pe care bătăuși ignoranți o luau drept croată și pe care scriau graffiti ca: „Pentru fiecare sîrb ucis, o sută de croați”, pînă în momentul cînd preotul a lipit un afiș, arătînd că biserica este slovacă. Apoi cîtiva politicieni sîrbi din Stara Pazova ar fi spus la întrunirile lor că „slovacii noștri sînt deștepți, și nu așteaptă să-i expulzăm noi”. Un mare număr de maghiari, pro-iugoslavi convinși, au fost siliți să migreze în Slovacia. Ziarele se feresc de obicei să eticheteze crimele din motive etnoreligioase, ca simple crime. Astfel, un grup de tineri sîrbi a omorît un musulman în Backa Palanka, i-a rănit mama și i-a urmărit frații, toate acestea doar din pricina apartenenței lui religioase. Cu toate acestea poliția a arestat un nevinovat pentru a masca identitatea adevăraților ucigași și a interzis ziarelor să publice adevărata poveste. Acestea sînt doar cîteva din cazurile peste care am dat în scurta mea vizită în august 1993. Nimeni nu cunoaște numărul exact al persecuțiilor autorizate sau tolerate de către regim.

Kosovo

Situația în Kosovo este mult mai tristă decît în Voivodina. Probabil că este locul celor mai cumplite încălcări ale drepturilor omului, în afară de Bosnia și Herțegovina. Și albanezii (în majoritate musulmani cu o mică minoritate catolică), și sîrbi și muntenegrenii (ortodocși) se plîng de violări reciproce ale drepturilor religioase ale omului. Inițial sîrbi s-au plîns de pîngărirea ale locurilor sfînte, mănăstirilor și cimitirelor, violuri (chiar și de călugărițe) și amenințări fizice care au produs migrări masive ale sîrbilor din Kosovo, pînă cînd raportul de populație dintre ei și albanezi care fusese 1: 1, a ajuns 9: 1 în favoarea celor din urmă. Pe de altă parte, albanezii se plîng de persecuții sistematice și structurale care din cînd în cînd ating proporții de lege marțială, ei pierzîndu-și dreptul la educație în limba proprie și dreptul la muncă, suferind abuzuri fizice și așa mai departe. În ultimii ani albanezii au boicotat toate

alegerile și au creat un guvern și un sistem de educație subterane, cerînd statut de republică separată pentru Kosovo. Se poate spune că în Kosovo există acum condiții de apartheid, cu sîrbi care sînt unici posesori de autoritate sau, cu alte cuvinte, că drepturile omului sînt încălcate în general, și nu numai acelea religioase. Sîrbi au amenințat că, în cazul unei revolte albaneze, vor declanșa un genocid, dar au și pretins că albanezii ar fi autorii unuia, gonindu-i pe sîrbi din scaunul regatului lor medieval și din locurile lor sfinte.

Deși se exagerează în ceea ce privește gradul de victimizare, e adevărat că ambele părți au suferit și că în momentul actual albanezii sînt mult mai oprimați decît o recunosc sîrbi.

Macedonia

În 1992, în plină criză de senectute identitară, neștiind dacă macedonenii sînt bulgari de vest, greci de nord sau slavi de sud, Macedonia a devenit stat independent. Recunoașterea internațională a venit treptat, dar Grecia vecină se abține încă și a emis un embargo asupra Macedoniei. Populația predominant de origine slavă și credință ortodoxă. Ca urmare a unei schisme de la sfîrșitul anilor '50, Biserica Ortodoxă Macedoneană, în pofida protestelor furioase ale Bisericii Ortodoxe Sîrbe, și-a proclamat autonomia și la ora actuală luptă pentru autocefalie, lucru care îi este încă refuzat, din motive canonice, de toate Bisericile Ortodoxe din lume. Acest lucru este, evident, perceput de către populație ca pe un act represiv, mai ales că BOS amenință cu excomunicarea și numește mereu clerici sîrbi în orașe macedonene, creînd astfel o jurisdicție duală, interzisă de canoanele ortodoxe. Nu se prevede o rezolvare finală a acestui conflict, în schimb este foarte probabil ca el să se accentueze odată cu trecerea timpului.

Constituția Macedoniei, citată anterior, separă biserica de stat, deși menționează numind, doar Biserica Ortodoxă Macedoneană. Unii parlamentari influenți susțin modelul grecesc de relații dintre biserică și stat, conform căruia Biserica Ortodoxă Macedoneană ar deveni „biserică de stat”, nu numai biserică națională iar relațiile dintre guvern și cler ar fi foarte apropiate, presupunînd inclusiv finanțarea Bisericii de către stat.

Principala problemă a macedonenilor este marele număr de albanezi (majoritatea musulmani) care trăiesc în interiorul granițelor statului. Se estimează că între 25 și 40% din populație este albaneză, iar graficele indică o creștere a acestui procent, spre consternarea macedonenilor. Tensiunea între cele două comunități este uriașă și se manifestă nu numai în parlamentul macedonian, în care cele două partide albaneze joacă un rol important, dar și prin acte de violență între cele două comunități. În primăvara lui 1994, două moschei din Veles au fost incendiate.

Bulgaria

Bulgaria a fost multă vreme unul din cei mai loiali sateliți ai URSS și a urmat cu credință politica sovietică de măsuri represive antireligioase. Bisericile au fost persecutate, dominate și controlate. Deosebit de grav a fost tratamentul la care au fost supuși protestanții și musulmanii, în timp ce Biserica Ortodoxă Bulgară era subordonată și manevrată de guvernul comunist.

În era post-comunistă s-a înregistrat, la început, relaxarea persecuțiilor și se părea că se va instaura cu timpul un model de toleranță. Dar aceasta nu avea să dureze prea mult.

Totul a început cu marea schismă din Biserica Ortodoxă Bulgară: patru episcopi au declarat că ultima alegere de patriarh sub comuniști a fost influențată de guvern, deci canonic vorbind, este invalidă. Nenorocirea era că printre cei patru episcopi revoltați se aflau doi dintre cei mai servili clerici ai perioadei comuniste. Situația s-a complicat mai mult odată cu ocuparea reciprocă a bisericilor și a oficiilor parohiale de către membrii celor două fracțiuni care s-au bătut (în sens fizic) și au cerut sprijin guvernului, fiecare parte pentru sine.⁹ Astfel, *Biroul Guvernamental pentru Problemele Religioase* a continuat să funcționeze și să joace rolul de supraveghetor al activităților religioase, limitând drepturile religioase ale omului.

Deși oprimarea bulgarilor musulmani a încetat, există încă plângeri ale comunității musulmane privind tactici discriminatorii. Catolicii și protestanții au beneficiat la început de restituirea anumitor proprietăți și de posibilitatea de a-și relua legăturile internaționale, de a publica și de a-și lărgi sfera generală a activității, dar începând cu anul 1994, datorită plîngerilor și presiunii Bisericii Ortodoxe Bulgare, au fost emise o serie de decrete și legi restrictive, dublate de lipsa de maleabilitate a birocrăției locale, încurajată de Sofia. Toate acestea indică o limitare a libertăților.

S-au conceput articole de lege care să pună capăt activității misiunilor protestante și propagandei lor — ostentativ orientate împotriva „noilor secte”, de fapt acestea lovesc în tot ceea ce se numește „protestantism”. *Asociația Juriștilor Bulgari pentru Drepturile Omului* a confirmat că Guvernul are o politică discriminatorie împotriva bisericilor protestante și a noilor religii¹⁰ și deci guvernul acordă tratament preferențial Bisericii Ortodoxe Bulgare.

Albania

Istoric vorbind, nu există nici un alt stat în lume în care persecuția religioasă să fi fost atât de radicală ca în Albania — de fapt religia este interzisă de Constituția din 1967. Țara a fost de asemenea ultima din Europa de Est care a abandonat modelul Stalinist bolșevic, renunțând la comunism doar în 1991. Libertățile religioase au fost la început permise treptat, pentru ca în final să se schimbe principiile constituționale și să se ajungă la garantarea libertăților religioase.

Albanezii, a căror proporție confesională este de 70% — musulmani, 20% — ortodocși și 10% — catolici, se mândresc cu o tradiție anticomunistă de toleranță religioasă reciprocă și susțin că același tip de toleranță este practicat și astăzi.

După prăbușirea dictaturii comuniste, noul guvern albanez a proclamat libertatea deplină a religiilor. Imediat, cele trei grupări religioase majore au început procesul dificil al reconstrucției — practic din ruine — căci existau puțin clerici activi, iar ei fuseseră condamnați la detenție pe viață în lagăre și închisori. Comunitățile albaneze din străinătate au fost de un real folos aici, deoarece unii imigranți s-au reîntors pentru a sprijini procesul de reconstrucție. Ierarhia ortodoxă albaneză era atât de distrusă, încât episcopia i-a fost atribuită unui profesor grec de teologie din Atena, dr. Anastasios Yannoulatos, care a devenit astfel capul Bisericii Ortodoxe.

Protestanții, care fuseseră practic absenți din peisajul albanez, au intrat în scenă în număr respectabil, unii pentru a face prozelitism, alții să ajute în educație, medicină și alte instituții. Li s-a permis să creeze o alianță numită *Frăția evanghelică* (sau *Proiectul de Încurajare Albanez*) și guvernul albanez le-a îngăduit să-și desfășoare activitatea.

Cu toate acestea, nu peste mult timp s-au ivit probleme în multe dintre comunitățile religioase. S-a obiectat la numirea unui etnic grec în fruntea Bisericii Ortodoxe. Datorită tensiunilor politice și de emigrație între Grecia și Albania au fost unii care au cerut plecarea arhiepiscopului Yannoulatos și înlocuirea lui cu un etnic albanez (deși încă nu existau albanezi calificați pentru această investitură)¹¹ S-a insistat să se voteze o lege care stipula obligativitatea ca toți capii comunităților religioase din Albania să fie albanezi. Clericii romano-catolici au adresat guvernului o scrisoare în care își exprimau satisfacția față de nivelul general al libertăților religioase, dar se plîngeau că birocrății mici îi împiedică să-și recapete fostele proprietăți confiscate și nu li se eliberează permise de reconstrucție a clădirilor ruinate. Se plîngeau de asemenea că în anumite școli, finanțate de Biserica Catolică, se resimte discriminarea față de șansele catolicilor de a ajunge în poziții didactice și administrative importante, ele fiind monopolizate de musulmani, în ciuda numărului mare de copii catolici înscriși¹².

S-a format un *Secretariat al Problemelor Cultelor*, copiindu-l pe acela din statele foste comuniste, dar acesta se referea clar la comunitățile musulmane, ortodoxe și catolice. În 1992 și 1993 s-au făcut câteva încercări de a promulga legi care să reglementeze problemele religioase, dar fiecare din aceste legi favoriza cele trei mari comunități religioase. Nici una dintre ele nu este în vigoare, datorită intervențiilor unor grupuri care se preocupă de libertăților religioase. Aceste proiecte de legi înclinau să declare Albania un stat laic, toate religiile egale în fața legii, să garanteze libertatea conștiinței, a gândului și a religiei, să ceară armonie între religii și să stipuleze obligativitatea ca liderii religioși să fie de

origine albaneză. Propunerea ca noile grupări religioase să fie aprobate de cele deja existente a fost respinsă¹³. Unii catolici s-au plîns că musulmanii se bucură de tratament preferențial din partea Guvernului. Episcopii catolici au considerat că declararea statului albanez ca stat laic ar putea încuraja impulsuri totalitariste și contrazice principiile democratice enunțate în Constituția din 29 aprilie 1992. Astfel, chiar dacă situația în Albania s-a îmbunătățit vizibil în ceea ce privește practicarea convingerilor religioase, încă mai există obstacole în calea drepturilor religioase ale omului.

Concluzii

Deși din multe puncte de vedere limitările activităților majorității comunităților religioase din statele balcanice au dispărut, se pare că o separare reală între biserică și stat nu e dorită nici de liderii religioși, nici de cei politici. Tendința este de a se elabora o legislație care ar obstrucționa activitatea anumitor grupări religioase — minoritare în aproape toate cazurile — și se fac încercări de a le restrînge numeric și chiar de a le elimina. Forțe foarte puternice se zbat, în toate statele balcanice, pentru a reveni la o ordine istorică revolută, în care comunitatea religioasă dominantă este favorizată de stat, pe cînd celelalte sînt împiedicate să se manifeste. □

NOTE

1. Termenul „Marea Transformare” are ea primă conotație trecerea de la ordinea comunistă la cea post-comunistă. Se consideră în general că Marea Transformare a avut loc între 1989 și 1991, dar procesul a început mai devreme (în 1980, cu Era Solidarității în Polonia, care poate fi considerată un simptom de început și în 1985 cu *perestroika* lui Gorbaciov, ca start definitiv al procesului) și este încă în curs de desfășurare, mai ales că sensul termenului de *post-comunism* nu este încă pe deplin clarificat.

2. Boulder, CO: East European Manuscripts, 1992, difuzată de Columbia University Press

3. Cu excepția scurtelor vizite din Serbia, Macedonia, Croația și Slovenia, din 1993.

4. Sînt aduse argumente foarte serioase în sprijinul acestei teze, mai ales privitor la natura religioasă a comunismului sovietic, de către Giovanni Codevilla (*Religie și societatea comunistă*, în **Limitele libertății religioase în URSS**, ed. Dennis J. Dunn, Berkeley, CA: Berkeley Slavic Specialities, 1983, pp. 67-84; 68-74).

5. Ibid, p. 69

6. Dobrica Cosic, *Zbiva se civilizacijska revolucija (O revoluție a civilizației, în curs de desfășurare)*, NIN, No. 2045, 11 martie 1990, p. 60.

7. John Anderson, *Controlul administrativ și legislativ al organelor religioase în Flacăra luminării în vînt*, ed. de Eugene B. Shirley, Jr. și Michael Rowe (Washington, DC: Ethics and Public Policy Center, 1989), p. 68.

8. **Ustav na Republika Makedonija**, Skopje, noiembrie 1991, traducere din limba macedoneană de P. Mojzes

9. Spas T. Raikin, *Schisma în Biserica Ortodoxă Bulgară*, în **Religia în Europa de Est**, vol. XIII, no. 1, feb. 1993, pp. 19-25 and Janice Broun, *Schisma din Biserica Ortodoxă Bulgară*, în **Religia în Europa de Est**, vol. XIII, no. 3, iun. 1993, pp. 1-5

10. *Evangelische Kirchen diskriminiert*, în **Glaube in der 2. Welt**, vol. 22, no. 2, feb. 1994, pp. 5-6 și *Religiongesetz im Visier*, id. no. 6, iun. 1994, p. 5
11. *Kirchliches Oberhaupt umstritten*, ibid, p. 3
12. *Statutul curent al religiilor în Albania*, în **Albanian Catholic Bulletin**, vol. XV, no. 1994, pp. 24-25
13. Janice Broun, *Implementarea libertății religioase în Albania*, pp. 26-27

Traducere de Alina Cadariu

*

Paul MOJZES este profesor de Istoria religiilor la Rosemont College, Pennsylvania. Născut la Novi Sad, a studiat Dreptul la Belgrad, iar în 1957 emigrează în Statele Unite. Predînd la mai multe colegii și universități americane, în această perioadă a fost și decan al centrului Graz (Austria). Este redactor al revistei **Religia în Europa de Est** și al celei mai importante publicații americane în domeniu, **Jurnal de studii ecumenice**. Membru al Comitetului European al Conciliilor Naționale Bisericești, a publicat mai multe volume despre aspectele religioase ale condiției umane. Cele mai recente sînt **Libertatea religioasă în Europa de Est și URSS: înainte și după Marea Transformare (1992)** și **Infernul iugoslav: războaiele etnoreligioase din Balcani (1994)**. Are în lucru o carte despre rolul religiei în războiul din Bosnia.

Dizertație prezentată la Conferința Internațională a Drepturilor Religioase ale Omului Astăzi în Lume, care a avut loc la Universitatea Emory, Atlanta, GA, între 6-9 Octombrie 1994.